

ӘОЖ 339.924:334.726

¹А. Хойч*, ²С. Кондыбаева¹Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Астана қ.²Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

*E-mail: ayjika@yahoo.com

Капиталдың халықаралық қозғалысы және оның негізгі тенденциялары

Жаһандану үдерістері әлемнің барлық елдерінде әлеуметтік экономикалық байланысуға, өндіріс салаларына тиісінше әсер етуде. Осының нәтижесінде әлемдік деңгейде халықаралық қатынас нығайып, ашық экономика негізінде бір мемлекет басқа бір мемлекеттің саяси-экономикасына әсер етіп қана қоймай, тіпті шешім қабылдауында маңызды рөл атқара алатын дәрежеге жетті. Бұл үдеріске өндірістің негізгі қозғаушы күші халықаралық капитал қозғалысы, яғни тікелей шетел инвестицияларының ішкі және сыртқы ағындарының ықпалы зор болмақ. Шетел инвестициясының маңызы әрбір елдің ерекшелігіне байланысты әртүрлі деңгейде жүргізілуде. Нақтырақ айтқанда, әлемде бүгінгі күні шетел инвестицияларын тартып, оны тиімді пайдаланып, экономикалық маңызды реформалар жасап жетістіктерге жеткен елдер аз емес. Ал, мұндай жетістіктерге шетелдік инвестицияларды қабылдаушы мемлекеттер экономикасына ұтымды тарта білгенде және тартылған шетел инвестицияларын тиімді орналастырып, үйлестіре білгенде ғана қол жеткізуге болады деп айтуға болады.

Түйін сөздер: капитал, халықаралық капитал қозғалысы, тікелей шетел инвестициялары, трансұлттық корпорациялар, өндірістің трансұлттануы.

Khoich, S. Kondybayeva

International movement of capital and its main trends

Globalization trends have a significant impact on industrial sectors and socio – economic development of many countries. In this process of strengthening international relations and initiate new open national economies intensify interstate effects of some countries to other countries in the socio – economic policy. In these conditions, the main factor affecting world economy is international capital, in particular , impact of foreign direct investment, both in terms of internal and external flows. It shows both for developed and developing countries effective allocation and usage of foreign investment in a given country is largely determined by the efficiency of foreign investment activities of state, as well as large multinationals.

Key words: capital, international movement of capital, foreign direct investment, multinational corporations, transnationalization of production.

А. Хойч, С. Кондыбаева

Международное движение капитала и его основные тенденции

Тенденции глобализации оказывают существенное влияние на социально-экономическое развитие многих стран. В процессе укрепления международных отношений и появления новых открытых национальных экономик усиливается межгосударственное влияние одних стран на другие страны в социально-экономической политике. В этих условиях основным фактором, влияющим на мировую экономику, является международный капитал, в частности, влияние прямых иностранных инвестиций как в форме внутренних, так и внешних его потоков. Практика как развитых, так и развивающихся стран показывает, что эффективное размещение и использование иностранных инвестиций в отдельно взятой стране во многом определяется эффективностью внешнеэкономической инвестиционной деятельностью государства, а также крупных транснациональных корпораций.

Ключевые слова: капитал, движение международного капитала, прямые иностранные инвестиции, транснациональные корпораций, транснационализация производства.

Ұлттық экономиканың негізгі көрсеткіштері болып саналатын халықаралық өндіріс және әлемдік инвестициялық ағындар да айтарлықтай өзгерістерге ұшырауда. 2012 жылы әлемдік ТШИ-лары 18% қысқарып, 1,35 трлн. АҚШ долларына жетті. Бұл құлдыраудың нәтижесі әлемдік экономиканың маңызды көрсеткіштері болып саналатын ЖІӨ, мемлекетаралық сауда және еңбек нарықтары сияқты маңызды көрсеткіштерге де әсерін тигізбей қоймады. Бұл құлдыраудың негізгі себебі ретінде бірқатар мемлекеттердегі экономикалық тұрақсыздықтармен саяси шиеленістер көптеген инвесторлардың шешім қабылдауына әсер етті. Тіпті кейбір алып ТҰК-лар салынған инвестицияларын қайта қарастыру немесе тіпті кері қайтару әрекеттерінде жасады. Біздің пайымдауымызша, 2012 жылғы құлдырау ұзаққа созылуы әбден мүмкін. Алайда бұл тенденцияға қарамастан жинақталған инвестициялар нәтижесінде әлемдік ЖІӨ, экспорт және ТҰК-лардың сату көлемдері өсу үстінде. 2012 жылы ТҰК-лардың халықаралық өндірісі, жиынтық инвестициялар 9% өсіп, 23 трлн. долларға жетті. 7,5 трлн. доллар экспорттық үлеспен ТҰК-лардың сатудан түскен пайдасы 2011 жылмен салыстырғанда 7,5% өсіп 26 трлн. долларға жетті. 2011 жылмен салыстырғанда әлемдік ЖІӨ 2,3% және жұмысшылар санының да артқанын 1-кестеден байқаймыз. Көріп тұрғанымыздай, 1990-2012

жылдар аралығында ТШИ ағыны және әлемдік экспорт 5 есеге, ЖІӨ және ТҰК жұмысшылар саны, негізгі капиталға салым 3.5 есеге, ТҰК шетел филиалдарының саны 20 есеге көбейген. Жалпы әлемдік экономикадағы ТШИ-лары 2012 жылдың жағдайымен 1,350 млрд. долларды құрайды. Әлемдік ТШИ ішкі ағыны 2007 жылы рекордтық 2,005 млрд. долларға жетсе, 2008 жылдан бастап құлдырау байқалады. Сонымен қоса, әлемдік тенденцияда басты назар аударған тенденция бұл ТШИ-ларды мемлекеттер тобының үлесінде айтарлықтай өзгерістің болуы. Мәселен, мұнда 1990 жылы әлемдік тікелей шетел инвестицияларының дамыған мемлекеттер 83 пайыз инвестицияларды өздерінің ұлттық экономикасына тартса және осы капитал қозғалысы көпшілігінде тек дамыған мемлекеттер арасында қарқынды арыбері жүргізілген болса, бұл сипат қазір 52 пайыз дамушы мемлекеттердің үлесінде. Транзитті экономикалы мемлекеттер 2000 жылдан бастап 0,5%-дан 6,5% үлеспен көрінеді. Сәйкесінше, дамыған мемлекет үлесінде тек 41% үлес. Яғни, халықаралық капитал қозғалысының бетбұрысы дамушы және транзитті кезеңдегі мемлекеттерге бағытталғанын айта аламыз. Сонымен бірге, Еуропа елдеріндегі қаржылық тұрақсыздық пен шығыс мемлекеттеріндегі саяси шиеленіс те әлемдік капиталдың қозғалысына өз септігін тигізбей қоймай отыр.

1-кесте – 1990-2012 жылдардағы ғаламдық өндіріс пен инвестициялардың негізгі көрсеткіштері, (ағындағы бағамен млрд. доллар)

Көрсеткіштер / жылдар	1990	2000	2005-2007 орташа	2008	2010	2012
ТШИ ішкі ағыны	207	1271	1472	1744	1409	1351
ТШИ сыртқы ағыны	241	1150	1487	1911	1505	1391
ТШИ ішкі ағынының жиынтығы	2081	6314	14407	15295	20380	22813
ТШИ сыртқы ағынының жиынтығы	2094	5976	15705	15988	21130	23593
Мемлекеттер аралық сатып алу мен бірігу	99	1144	703	707	344	308
Шетелдік филиалдардың (ШФ) саудадан түскен пайдасы	5105	15680	21293	33300	22574	25980
ШФ-дың жиынтық өндірісі	1019	3167	3570	6216	5735	6607
ШФ-дың жалпы активтері	4602	21102	43324	64423	78631	86574
ШФ-дың экспорты	1498	3572	5003	6599	6320	7479

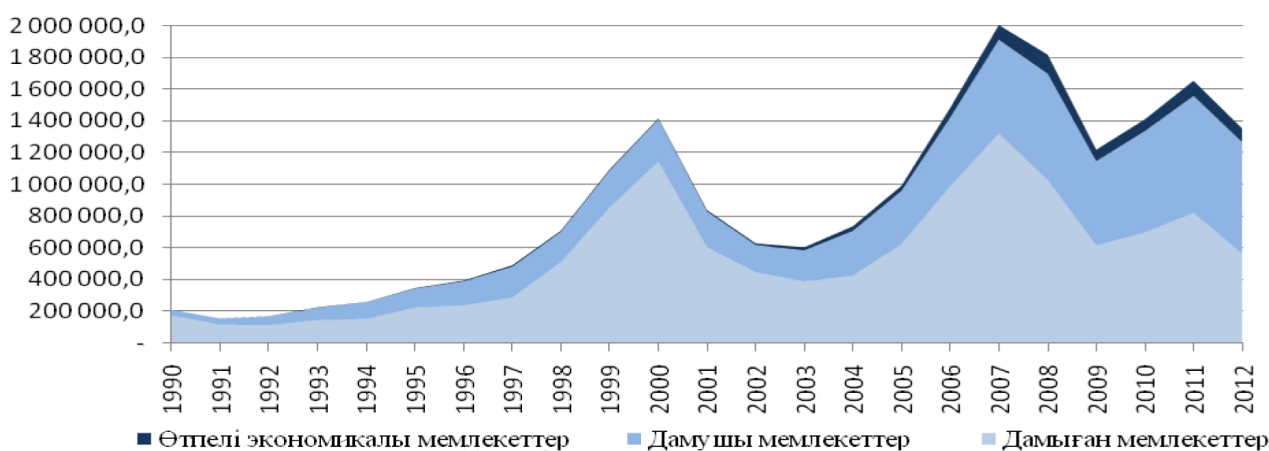
I-кестенің жалғасы

ШФ-дың жұмысшылыр саны (мың)	21470	45587	55001	64484	63043	71695
ЖІӨ	22206	31895	50338	61147	63468	71707
Негізгі капиталға салым	5109	6466	11208	13999	13940	16278
Лицензия және роялти түсімдері	29	66	155	191	215	235
Қызметтер мен тауарлардың экспорты	4382	7036	15008	19794	18956	22432
<i>Ескерту:</i> [4] мәліметтері негізінде автормен құрастырылған						

Трансұлттық корпорациялар шетел инвестицияларын тартуда әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, дамыған елдер, дамушы елдер және транзитті экономикалы елдердің әрқайсысының өзіндік маңызды ерекшеліктері және жалпы бағыттары қалыптасқан. Тіпті әрбір мемлекет саяси тұрақтылығы, экономикалық даму деңгейі, бәсекелестік қабілеттілігі, инфрақұрылымы, технология жетістігі, экспорт және импорт саясаты, тіпті табиғи ресурстар орналасу ерекшеліктеріне байлынысты өзіндік инвестиция саясаттарын ұстанады. Осылайша, қалыптасқан жағдайлары мен ұстанған саясаттары негізінде әр мемлекет әлемдік шетел инвестициялары төңірегінде өз орнын табады. Сол сияқты Қазақстан Республикасында өзінің жинақталған тәжірибесі және шетел инвесторларын қызықтырарлықтай тартымдылық ерекшеліктері көп деп айта аламыз. Сондай-ақ, әлемдік деңгейде айтарлықтай маңызды орны бар екенін де ұмытпай айта кеткен жөн. Жалпы, әлем бойынша инвестициялары

көлемі 1990-2012 жылдар аралығында 7 есеге өсті. Шетел инвестицияларының көлемі тұрақты өсіп жатқанымен, өсім деңгейінде әртүрлілік бар. 2002 жылы әлемдік көлемде 51.1 пайызға төмендесе де, кейінгі жылдарда тұрақты өсу байқалады. 2007 жылы ең шегі 2,002 млрд.долларға жетсе, 2008 жылдан кейін аздап құлдырау байқалады.

Жаһандану әрекетінің нәтижесімен бірге шетел инвестициялары халықаралық қатынасты нығайтып, мемлекеттер арасында қаржылық капитал қозғалысын қысқа уақыт ішінде әрі жылдамдатты, әрі ұлғайтты. Жоғарыдағы 1-суретке қарасақ, әлемдік деңгейде шетел инвестициясының көлемі өскенімен, өсім деңгейі соншалықты тұрақты емес екендігі байқалады. Шетел инвестициялары 2000-2007 жылдар аралығында 140 пайызға өссе, 2007-2012 шетел инвестициялары көлемі 37.5 пайызға дейін төмендеген. Тіпті кей аудандарда белгілі бір жылдар аралығында кері өсім байқалады.

1-сурет – 1990-2012 жылдар аралығында әлемдік ТШИ ішкі ағыны, мемлекеттер тобы бойынша, (млрд.доллар)

Ескерту: [4] мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

2-кесте – 1990-2012 жылдардағы тікелей шетел инвестицияларының көлемі (млн.доллар)

Аймақтар / жылдар	1990	2000	2007	2012
Жаһандық	207 362,3	1 413 169,3	2 002 694,6	1 350 925,7
Дамыған мемлекеттер	172 514,4	1 141 586,3	1 319 893,0	560 718,1
Дамушы мемлекеттер	34 777,0	264 544,6	589 430,5	702 825,6
Транзитті экономикалы мемлекеттер	70,9	7 038,4	93 371,1	87 382,0
ТМД	3,9	5 299,1	78 433,9	82 280,9
Қазақстан	-	1 282,5	11 119,0	14 022,1

Ескерту: [4] мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

Сонымен қоса, осы бөлімнің негізгі төңірегінде шетел инвестицияларының әлемдік аренасындағы Қазақстанның орнын анықтау болып табылады. Шетел инвестициялары көлемінің динамикалық және аудандық өсімін төмендегі 3-кестеде жылдар аралық интервал көрсеткен. Жалпы әлемде ТШИ ішкі ағыны құлдарап жатқанымен, дамушы және транзитті экономикалы елдерде, керісінше еселеп артып жатқанын көруге болады. Осы жылдар аралығында транзитті экономикалы елдер мен ТМД елдерінде шетел инвестицияларының өсу деңгейі өте жоғары деңгейде сақталуда, ол 15 есеге артқан. Ал, Қазақстанда шетел инвестициялары көлемі үнемі өсу үдерісінде қалыс қалған жоқ. Мәселен 2002-2004 жылдар аралығында 17 пайызға өсіп, 2 еселенсе, 2012 жылы 14 млрд. долларға жеткені көрініп тұр. Мысалы, ең аз деп саналған 2000 жылы 11.5 пайызға өссе, екі жыл ішінде, яғни 2002 жылы 101.9 пайызға дейін көбейген. Және 2004 және 2007 жылдары 60.5 пайыз және 47.7 пайызға сәйкесінше ұлғайды. Бұл көрсеткіштерді тек сандық мәнімен салыстырып қарасақ, соңғы жылдары өсім көлемі төмендеген тәрізді көрінеді. Бірақ экономика теориясы негізінде дәлелденгендей, экономикалық өсім белгілі бір деңгейге дейін қатты қарқынмен өсіп, содан кейінгі кезектерде өсу үстінде болғанымен, қарқынын баяулататыны заңдылық. Осы теорияда айтылғандай, Қазақстандық шетел инвестициясының өсім қарқынының бәсеңдегенін сол арқылы түсіндіруге болады. Дамушы мемлекеттерден сыртқа ағылған инвестициялар көлемі рекордтық 426 млрд.долларға жетіп, әлемдік инвестициялардың 31% құрады. Әлемдік ТШИ-дың құлдырауына қарамастан дамушы мемлекеттер ТҰК-лары шетелдердегі

экспансияларын жалғастырды. Азияның алып мемлекеттеріне дамушы мемлекеттердің 3/4 бөлігі тиесілі болды. Ал қарқынды дамушы BRICS мемлекеттері (Бразилия, Ресей, Индия, ҚХР, Оңтүстік Африка) инвестор мемлекеттердің негізгі орны болды. Осы 5 елге ағылған ТШИ-лары 2000 жылдың жағдайымен 7 млрд.доллар болса, 2012 жылы 145 млрд.доллар болып жаһандық инвестициялық көлемнің 10% қоржындарында қалдырды. Ал дамыған мемлекеттерге жалпы инвестициялар 32% төмендеп, 561 млрд. доллар он жыл бұрынғы деңгейге жетуінің себебін Еуропа елдеріндегі бюджеттік тапшылықтармен байланыстырылады. Шетел инвестициясының экономикадағы орны мен экономикалық дамудағы үлесін сипаттайтын маңызды көрсеткіштердің бірі болып шетел инвестициясының ішкі және сыртқы ағындарының ЖІӨ-ге қатынасы жатады. Сонымен бірге, бұл көрсеткіш елдердің халықаралық экономикалық қатынастағы дәрежесін де сипаттайды. Жалпы, экономика теориясы бойынша инвестициялық сыртқы немесе ішкі ағынның ЖІӨ-ге қатынасы 25 пайыздан көп болуы мемлекет үшін қауіпті (тиімді емес) деп саналады. Осы қағиданың экономикалық қауіпсіздігі тұрғысынан шекті деңгей екендігін баяндайды [1]. Толығырақ айтсақ, шетел инвестициясының ішкі ағынының көлемі ЖІӨ-нің 25 пайызынан көп болса, экономика шетел қаржысына тәуелді деп саналады. Яғни, кенеттен шетел инвестициясы (әсіресе, ең жылдам қоржынды инвестициялар үшін) тоқтатылған жағдайда инвестицияны қабылдаушы ел экономикасы тығырыққа тірелмек. Яғни, сырттан келетін қаржы көзі тоқтатылса, экономикалық барлық салаларға бірден соққы болып тиеді.

3-кесте – Шетел инвестицияларының ішкі және сыртқы ағыны ЖІӨ-ге қатынасы 1992-2012 жылдар аралығында (пайызбен)

	Шетел инвестицияларының ішкі ағыны ЖІӨ-ге қатынасы				Шетел инвестицияларының сыртқы ағыны ЖІӨ-ге қатынасы			
	1992	2000	2008	2012	1992	2000	2008	2012
Мемлекеттер								
Әлемдік	2,9	11,1	13,1	8,3	3,6	9,8	14,5	8,6
Дамыған мемлекеттер	2,4	10,2	12,2	7,2	4,0	11,2	19,1	11,6
Германия	- 0,4	7,0	1,2	1,1	3,8	10,5	10,8	11,2
АҚШ	1,9	8,1	12,1	7,1	4,2	6,3	12,2	13,9
Жапония	0,2	0,6	2,2	0,1	1,5	3,8	11,8	9,7
Дамушы мемлекеттер	5,0	13,9	13,5	9,0	2,2	5,9	7,0	5,5
Мысыр	5,0	3,5	25,8	7,0	0,0	0,1	5,2	0,5
ҚХР	7,1	10,3	5,9	3,3	2,6	1,5	3,0	2,3
Монғолия	1,3	22,7	41,5	89,5	0,3	0,9
Түркия	1,8	10,7	13,6	7,6	0,1	1,6	1,8	2,5
БАӘ	1,0	5,5	20,5	8,8	0,1	1,0	23,7	2,3
Транзитті экономикалы мемлекеттер	1,0	10,3	21,7	14,4	1,3	3,4	11,2	9,6
ТМД	1,0	8,8	21,1	14,4	1,3	3,4	11,9	10,2
Беларусь	0,2	3,4	10,8	7,2	..	0,0	0,2	0,5
Қазақстан	1,4	53,9	40,0	32,9	..	- 0,5	3,4	3,7
Ресей	1,0	4,7	20,2	12,0	1,3	4,3	15,0	11,9

Ескерту: [4, 5] мәліметтері негізінде автормен есептелінді

Ал сыртқы ағынның аса көп болуы мемлекет қаражатының сыртқа ауып кетуін төндіреді және онымен бірге, басқа да капитал түрлерінің ауып кету қаупі бар.

Шетел инвестицияларының экономикадағы үлесін әлемдік және экономикалық аудандар бойынша 2000-2012 жылдар аралығындағы өзгерісімен салыстырмалы түрде 3-кестеде көрсетілген. Жалпы, әлемдік деңгейде шетел инвестициясының экономикадағы үлесі азайғандығы көрініп тұр. 2000 жылы әлемдік ЖІӨ-ге әлемдік инвестициялық ішкі ағынның қатынасы 11.3 пайыз болса, сыртқы ағын қатынасы 9.7 пайыз болды, бұл көрініс 2008 жылы сәйкес 13.1 пайыз және 14.51 пайыз болып айтарлықтай өскен. 2012 жылы екі жақты ағын шамамен 8 пайызда тұрақтады.

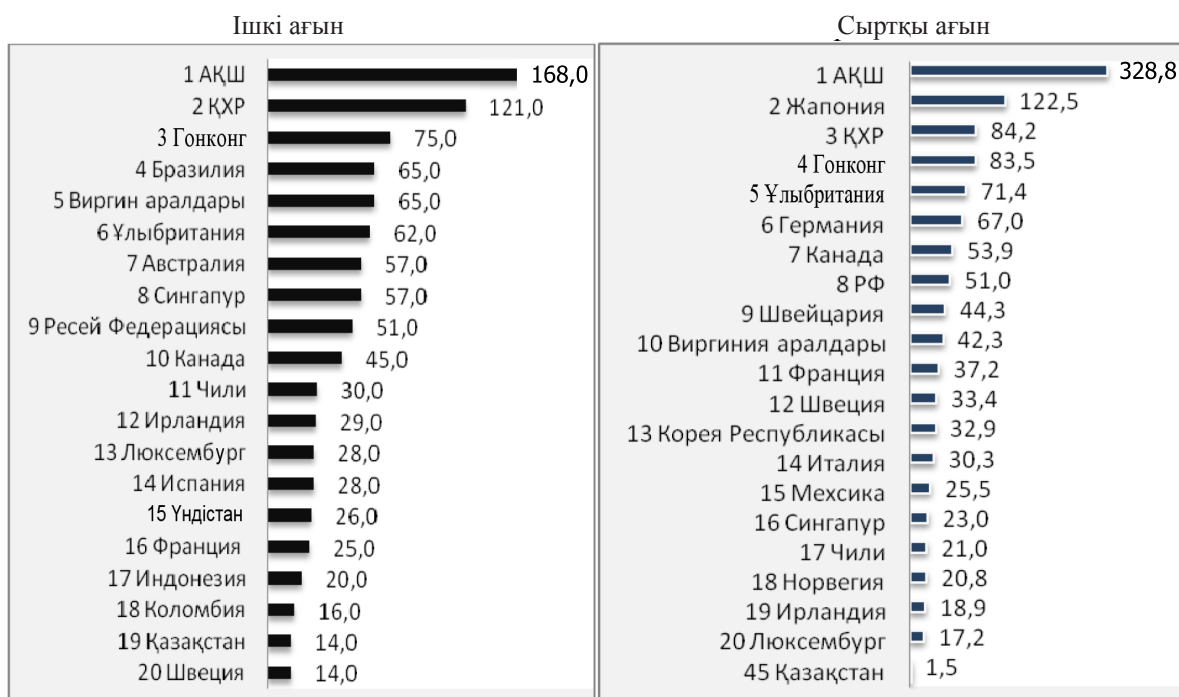
Осы өзгерісті әлемдік экономикалық аудандар бойынша қарастырсақ, мәселен, дамыған

елдер үшін шетел инвестициясының ішкі ағынмен салыстырғанда сыртқы ағын көлемі әр екі жыл динамикасында жоғары болса, дамушы елдер үшін керісінше бағытталған. Яғни, дамушы елдер инвестициялаушы емес, көбінде қабылдаушы ел болады. Сонымен бірге, дамыған елдер де ішкі және сыртқы ағын екеуі де жоғары деңгейде болуы дамыған елдер арасындағы тенденция. Ал дамушы және транзитті экономикалы мемлекеттер үшін ағын 1992 жылдан бастап түрлі өзгерістер болса да айтарлықтай ауытқулар болмады, ерсілі-қарсылы инвестициялар ағыны ЖІӨ салыстырғанда 10-15 пайыз шамасында болды. Ал дамушы елдер сыртқа капиталды соғұрлым шығара алмайды және дамыған елдердің капиталына тәуелді болып келеді. ТМД елдері көлемінде шетел инвестициясының ішкі ағыны 2000 жылы 9 пайыз, 2012 жылы 14,4 пайызға дейін өскен, ал сыртқы ағыны сәйкес

жылдарда 10 пайыздың шамасында құрағаны ТШИ сыртқы ағыны ЖІӨ-ге қатынасы өскенімен сыртқа айтарлықтай қаржыландыру жоқ деп айта аламыз. Ал ТМД елдері ішінде Қазақстан Республикасын жеке алып көру осы бөлімнің ең маңызды міндеттерінің бірі. Қазақстан Республикасы үшін шетел инвестициясының орны тым бөлек екені тағы да көрініп тұр. Мысалы, шетел инвестициясының ішкі ағыны ЖІӨ-ге қатынасы 2000 жылы 53.9 пайыз яғни, аса жоғары деңгейде болса, 2007 жылы 40.0 пайыз болып, 2012 жылы сәйкесінше 32 пайызды құрайды және үлесі түскенімен тәуелділік деңгейі жоғары қалпын сақтап қалды. Яғни, біздің экономикамызда сыртқы қаржы көздері аса маңызды орын алып отыр. Екіншіден, бұл деңгей ТМД елдері арасындағы ең үлкен көрсеткіш. Ал сыртқы ағында үлесіміз 2000 жылы не бары 0.5 пайызды ғана құраса, 2012 жылы бұл көрсеткіш 3 пайызға жетті. Сонымен бірге, Қазақстан Республикасы ТМД елдеріне тартылған барлық шетел инвестицияларының 2000 жылы 23.5 пайызына ие болса, 2007 жылы 14.3 пайызға ие болды. Яғни, Қазақстанның үлес деңгейі төмендегенімен, ол ТМД елдері арасында шетел инвестициясында ең тартымды елдер қатарында көріне бермек. Тағы бір жағынан

алып қарасақ, Қазақстан үшін шетел инвестициясын тартудың максималды кезеңі өтті, енді тұрақтану кезеңіне келіп жатыр деп айта аламыз. Дегенмен, шетел инвестициясының ішкі ағыны ЖІӨ-де 42 пайызды құрауы әлі де болса экономикамызда шетел капиталының рөлі ойнап тұрғанын көрсетеді. Сондықтан, біз ендігі кезекте экономикада отандық инвестицияны қолдауды көздеп, шетел инвестициясына тәуелділікті азайтуға тиіспіз.

Жоғарыда 2-суретте ТШИ-ларын ең көп қабылдаушы мемлекет және ең көп сыртқа шығарушы 20 топ мемлекеттер көрсетілген. ТШИ ең көп қабылдаушы мемлекет, яғни ішкі ағыны бойынша 10 дамыған және 10 дамушы мемлекеттер көш бастаса, капиталды сыртқа шығарушы немесе сыртқы ағыны бойынша 14 дамыған және 6 дамушы мемлекетке тиесілі. Бұл дегеніміз капиталдың ішкі және сыртқы ағынына дамушы, соның ішінде солтүстік және шығыс Азия мемлекеттерінің атсалыса кіріскенін көрсетеді. Қазақстан 2012 жылы тікелей шетел инвестицияларын ең көп тартушы 20 елдің қатарына 2011 жылмен салыстырғанда 9 пункт көтерілді. Бұл деген сөз 14 млрд.доллармен 19 рейтингке кіруде еліміздің инвестициялық тартымдылығы мен шетел инвесторларына де-

2-сурет – 20 топ мемлекеттердегі тікелей шетел инвестицияларының ішкі және сыртқы ағыны, 2012 жылы, (млрд.доллар)

Ескерту: [4] мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

ген жағымды инвестициялық климаты және ұлттық экономикасының тұрақты дамуын білдіреді. Сонымен қоса, инвестор мемлекет ретінде кестенің оң жағында сыртқы мемлекеттерге инвестициялаушы елдер көрсетілген. 2012 жылы Қазақстан инвестор мемлекет ретінде 1,5 млрд. доллармен 45-орынды тұрақтады. Тағы бір айта кетерлік жайт, 1998 жылы әлемдік жалпы шетел инвестициясы көлемі 690 млрд. долларды құраса, ҚР-сы соның 0.17 пайызын иеленсе, 2012 жылы 1350.9 млрд. доллардың 1.0 пайыз үлесі Қазақстан еншісіне тигені әлемдік деңгейде маңыздылығының сәл де болса артқанын көрсететін тағы бір дәлел. Ал ТМД елдеріне тартылған шетел инвестициялардың 2000-2001 жылдары 40.3 пайызы Қазақстанға тиесілі болса, 2007 жылы бұл деңгей 17.3 пайызын ғана құрады. Яғни, 2000 жылдары Қазақстанда инвестициялық қызметтің қызған кезі болды. Алайда халықаралық инвестициялар нарығында Қазақстанның мүддесі де арту үстінде.

Халықаралық өндіріс көлемінің өсуіне және ТҰК-лардың саудасы, жұмыспен қамту деңгейі және активтері де қарқынды өсуде. ТҰК-лардың әлемдік шаруашылықтағы орны мен маңызы ретінде әлемдік жалпы ішкі өнімнің құрылымында мемлекеттік сектор мен жеке сектор 24% және 76% құраса, 50% жергілікті өндірушілер үлесінде. Ал, қазіргі әлемдік экономикада ТҰК-лардың қызметі көлеміне тоқталсақ, әлемдік ТҰК-лар мен олардың шетелдегі филиалдары 2010 жылы 16 триллион долларға жуық,

яғни әлемдік ЖІӨ-нің (25%) ширегін құрайды. Соның ішінде, филиалдары әлемдік ЖІӨ-нің 10-пайызын немесе 6,6 триллион долларын және әлемдік экспорттың үштен бірін құрайды. Сонымен қоса ТҰК-лардың ЖІӨ-нің 40-тан аса пайызын шетелдегі филиалдары өндіретіндігін де көруге болады, бұл көрсеткіш 2005 жылы 35 пайызды құраған [2].

2008 жылы әлемдік қаржы дағдарысы салдарынан 2009 жылы әлемдік ТШИ-ларының сыртқы ағыны 1911 млрд. доллардан 1171 млрд. долларға дейін азайғанымен халықаралық өндірістің өсу қарқыны төмендегенмен, үздіксіз даму үстінде болды. Мәселен, 2010 жылы ТҰК-лар арқылы келетін ТШИ-лары 7,3% өскен. Халықаралық өндірістің бұл даму қарқыны ТҰК-лардың интерұлттану үдерісін жылдамдатты және жаңа ТҰК-лардың туындауына алып келді. Оған келесі үш фактор себеп болады: біріншіден, дағдарыс көптеген ТҰК-лардың корпоративтік құрылымын тұрақтауға және шығын көтермейтін жерлердегі филиалдарын сату немесе басқа мемлекеттерге орналастыру арқылы тиімділікті арттыруға негіз болды; екіншіден, ТҰК-лардың дамыған мемлекеттермен салыстырғанда транзиттік экономикалы мемлекеттерде филиалдарын қарқынды ашу арқылы үлкен нарықты жаулап алып, пайдалылық деңгейлерін сақтау тенденциялары байқалды; транзиттік экономикалы мемлекеттерде ТҰК-лардың санының артуы, соның ішінде мемлекеттік трансұлттық

4-кесте – 2005-2010 жылдар аралығында дамушы мемлекеттерге капитал ағыны формасы бойынша (млрд. доллар)

Капитал ағыны	2005	2006	2007	2008	2010	2012
Барлығы	579	930	1650	447	656	1095
ТШИ	332	435	571	652	507	561
Қоржында	154	268	394	224	93	186
Басқа инвестициялар	94	228	686	39	56	348
(үлес салмағы пайызбен)						
ТШИ	57,3	46,8	34,6	69,7	77,3	51,2
Портфельдік	26,4	28,8	23,9	26,1	14,2	17
Басқа инвестициялар	16,2	24,5	41,5	4,2	8,5	31,8

Ескерту: [4, 5] UNCTAD, IMF ақпараттық база негізінде автормен құрастырылған

корпорациялардың оң даму тенденциялары. Әлемдік қаржылық дағдарыс кезеңінде көптеген корпорациялар шығындарды қысқарту мақсатында нақты ұйымдастырушылық шектеулер мен жұмыс күшінің қысқартуларын жасады. Әлемдік ТҰК-лардың 80% тікелей шетел инвестицияларының 70% құраушы дамыған мемлекеттер ТҰК-лары үшін салыстырмалы артықшылықтарға ие болу мақсатында бұл операцияларды өз мемлекеттеріндегі филиалдарында жасау әлдеқайда тиімді болды. Алайда, барлық ТҰК-лар трансұлттану үдерісіне белсене қатыспады және көптеген қаржылық ТҰК-лар 2010 жылы айтарлықтай қиындықтарға тап болды. Мәселен, мемлекеттік үлесі бар ұлыбританиялық RBS бірқатар шетелдік активтерін сатса, исландиялық және ирландиялық банктер де сондай қиындықтарға тап болды. Ал, АҚШ-тың Citigroup банкі банктік пакет активтерін жапондық брокерлерге сатты. Алып ТҰК-лар тап болған осындай қаржылық мәжбүр шешімдер 2010 жылы олардың трансұлттану үдерісін бәсеңдетті. UNCTAD есептеуі бойынша, 2010 жылы әлемдік ең алып 50 ТҰК-лардың географиялық таралуы 2009 жылмен салыстырғанда 1.4 пунктке ғана өскен, яғни 44.9-ға жеткен. Бұл көрсеткіш бойынша Еуропалық қаржылық институттар мен АҚШ-тың алып қаржылық ТҰК-ларында азаю тенденциясы байқалса, жапондық қаржылық ТҰК-лар дағдарыс кезеңінде стратегиялық халықаралық сатып алу арқылы интерұлттану үдерісін арттырды. Интерұлттану үдерісі немесе ТҰК-лардың географиялық таралуы шетелдегі филиалдардың барлық филиалдардағы үлесін ТҰК-лардың өз мемлекетіндегі филиалдар санымен кебейтіндісін түбірден шығару арқылы есептелінетіндігін айта кету керек [3].

Халықаралық сатып алулар мен бірігулер жақын болашақта қаржылық өндірістің жаңа толқыны болуы мүмкін, алайда, дамыған мемлекеттер ТҰК-лары өз филиалдарын дамушы мемлекеттерде қарқынды ашу арқылы осы мемлекеттерде қаржылық бақылау жасауда. Дегенмен, дағдарыс кезеңінде көптеген дамушы мемлекеттер үкіметтері мемлекеттік қаржылық институттар мен мемлекеттік ТҰК-ларды сенімді қаржылық көздер деп санады. Өйткені дамушы мемлекеттерде қаржылық ТҰК-лар үшін ірі әрі қарқынды дамушы нарықтарға ену және трансұлттану теңдігін ұзақ мерзімде

сақтау қиынға соғады. Нақтырақ айтсақ, Бразилия, ҚХР, Ресей және Үндістан, Оңтүстік Африка (BRICs) сияқты, қарқынды дамушы экономикалы мемлекеттер инвестициялық тиімділікті арттыру мен нарықты кеңейту үшін маңызын арттырды. Бұл нарық тек арзан жұмыс күші көзі емес, инвестициялық тартымдылығы жоғары кең нарық болып саналады. Мәселен, дағдарыс кезеңінде Coco-cola (АҚШ), Holcim (Швейцария), Toyota Motors (Жапония) сияқты алып ТҰК-лардың корпоративтік табысы белгілі деңгейде азайғанымен, дәл осы кезеңдегі жалпы табысының үштен бір бөлігі дамушы мемлекеттерден құралған. Яғни, алып ТҰК-лардың да осы дамушы мемлекеттер нарығына тікелей қатысты екенін айтуға болады. Сонымен бірге, әлемдік ең ірі 100 ТҰК-лар құрамына да дамушы мемлекеттерден ТҰК-лары ене бастады. Осы дамушы мемлекеттерде 2007-2008 жылдармен салыстырғанда 2011-2012 жылдары жаңа халықаралық жобалар 23%-ға өскен, ал дамыған мемлекеттерде бұл көрсеткіш 4%-ды құрайды. Мысалы, Metro AG (Германия) корпорациясы дамушы және транзитті экономикалық мемлекеттерде қызметін кеңейтсе, дамыған мемлекеттерде қысқарту үстінде. 2010 жылы Ресей Федерациясында 17, ҚХР-да 7, Қазақстанда 4, Вьетнамда 4 ірі сауда желілерін ашқан, ал Еуропадағы бірқатар дүкендерін жапқан. Ал, шетелдік активтері көлемі бойынша әлемнің ең ірі ТҰК-ларының бірі General Electric (АҚШ) шығындарды азайту және табыс деңгейін сақтау мақсатында өндірістік табысының 40%-ын құраушы дамушы мемлекеттердегі филиалдарына күш салуды көздегенін айтады. Қорытынды ретінде ТҰК-лар әлемдік экономиканың айырылмас бір бөлігі екені және үздіксіз бақылап зерттеп отыру керек екенін айта кету керек. Жиырма бірінші ғасырдың басынан ұлттық экономикалардың дамуы мен олардың экономикалық-саяси қатынастарындағы ерекшеліктері күрт өзгерді. Заманауи әлемдік экономиканың дамуындағы мұндай өзгерістерді жаһандану үрдісінің қарқын алуымен түсіндіруге болады. Әрине, әр мемлекетте жаһандану үрдісі әртүрлі кезеңдерде жүруде. Сондықтан болар, әлемдік экономиканың интерұлттануы, әлемдік шаруашылық қатынастардың бірегей даму жүйесінің қалыптасуы, мемлекеттердің атқаратын қызметтеріндегі өзгерістер мен трансұлттық корпорациялар (ары қарай ТҰК)

қызметтерінің белсенділік алуы сынды маңызды құбылыстар пайда болды. Сондай-ақ, капитал мен өндірістің трансұлттануы әлемдік экономиканың жаһандану үрдісінің негізгі қозғаушы факторлары болды. Яғни, бұл факторлар ТҰК-лардың өз өндірістік үдерістерінің кейбір сатыларын немесе қызметтерінің бір бөлігін басқа мемлекеттерде орналастыру арқылы қарқынды жүргізіле бастады. Олар тек корпоративті бизнесте күш алып қана қоймай, халықаралық масштабта қызмет көрсетіп және әлемдік шаруашылық қатынастарды жетілдіруде маңызды рөл атқарды. Сонымен, әлемдік экономикалық аудандар бойынша шетел инвестициясының өсу тенденциясын және әрбір экономикада үлесін салыстырмалы түрде талдап көрдік. Ендігі кезекте осы аталған экономикалық аудандардың ерекшеліктеріне сай шетел инвестицияларының тартылған салалары бойынша алып көрген жөн.

Бұл жөнінде салыстырманы қолайлы әрі нәтижелі ету мақсатында жалпы шетел инвестициясы салынған салаларды БҰҰ-ның топтамасы бойынша негізгі 3 салаға бөліп қарастырдық. Бұған – бастаушы сала, өндірістік сала және қызметтік салалары кіреді. Мысалы, электр қуатын, газды және суды өндіру, құрылыс, сауда, қонақ үйлер мен мейрамханалар қызметі, көлік және байланыс қызметтері, қаржылық қызметтер мен жылжымайтын мүлік, тағы басқалар жатады. Сонымен, жалпы әлемдік деңгейде 2006 жылы шетел инвестициясы салынған жаңа 11813 жобаның 4.2%-ы бірінші топқа, 53.8%-ы екінші топқа, қалғаны, яғни 42%-ы қызметтік топқа тиісті болған. Ал,

салынған шетел инвестицияларының көлемін экономикалық аудандар бойынша иеленген пайызымен 1990 және 2012 жылдарда динамикалық өзгерістерді төмендегі кестеде талдап көрсеттік.

Жаһандық деңгейде тартылған шетел инвестицияларының сала бойынша құрылымына 1990-2012 жылдар аралығында аса көп өзгеріс кірген. Жалпылай алып көрсек, 1990 жылы бастаушы сала үлесі 9.4% болса, 2007 жылы 7.9%, 2012 жылы 6% болып түскен. Ал өндірістік саланың үлесі де сәйкес жылдарда 41%-дан 23.3% болып 18 пункт азайған. Ең көп өзгеріс үшінші топта, яғни қызмет саласының маңыздылығы жоғарылаған. 1990 жылы 48.8% болса, 2007 жылы 60.8%-ға дейін, 2012 жылы 63%-ға дейін жалпы көлемнің жартысынан көбін иеленді. Яғни, әлемде қызмет саласының дамуы басым болғандығын көрсетеді. Бұл тенденция дамыған және дамушы мемлекеттерге тартылған ағында да байқалады. Ал аудандардың ерекшеліктеріне тоқталсақ, дамыған елдерде 1990 жылы өндірістік сала мен қызметтік сала екеуі де басым болса, 2012 жылы қызмет саласы дамыған елде ең жоғары 65.2%-ды құрады. Бастаушы саланың үлесі тіпті 6%-ға дейін түскен, дамыған елдер көбіне шикізатты өндіруші емес, тұтынушы болу саясатын ұстанатынын тағы да бір рет дәлелдейді. Бұл жағдай дамушы елдерде де айтарлықтай төмен емес, себебі онда да қызмет саласының үлесі өсіп тартылған, шетел инвестицияларының жартысы қызмет саласына жұмсалған және шикізат өндіру саласының үлесі де соншалықты жоғары емес. ТМД елдерінде жағдай басқаша. 1990 жылға арналған талдауды

5-кесте – Шетел инвестициялары сала бойынша 1990, 2012 жылдар, (%)

Салалар	1990			2012			
	Дамыған	Дамушы	Әлемдік	Дамыған	Дамушы	ТМД	Әлемдік
Бастаушы	9.6	8.4	9.4	6.0	12.4	17.6	9.4
Өндірістік	40.4	43.6	41.0	22.1	25.4	17.6	23.3
Қызмет	49.3	46.6	48.8	65.2	60.3	64.0	63.0
Меншікті сату	0.0	0.0	0.0	1.4	0	0.3	0.7
Жіктелмейтін басқа	0.7	1.4	0.8	5.2	2.0	0.3	3.5
Жиынтығы	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Ескерту: [4] мәліметтері негізінде автормен құрастырылған

жасауға мәліметтің жеткіліксіздігіне байланысты тек 2012 жылғы деректер есептелінді. ТМД елдерінде тартылған шетел инвестициясының 64%-ы қызмет саласының еншісінде болуы басқалармен салыстырғанда шамалас көрсеткіш болып отыр. Ал 17.6%-ы өндірістік салада болуы салыстырмалы түрде басқалардан төмен болғаны ең бір алаңдатарлығы бастаушы сала болып отыр. Өйткені, жоғарыда айтқандай, бастаушы салалар, яғни ауыл шаруашылығы, тау-кен өнеркәсібі шикізат өндіруші болып отыр. Бұл салалар дамыған және дамушы елдерде және әлемдік орташа деңгей 7-8%-дан аспай

тұрса, ТМД елдерінде осы саланың үлесі 17.6%. Шетел инвестициясының мұншалықты бөлігін шикізат өндіруге бағыттау экономика үшін қаншалықты тиімсіз, шығын екені айдан анық. Жылжымайтын мүлік саласы бойынша әлемдік нарықта, соның ішінде дамыған мемлекеттерде енді дамып келе жатқанын, әрі дамушы және транзитті экономикалы мемлекеттердің әлемдік деңгейден қалыс қалғанын байқаймыз. Ал әрі қарай бұл жағдай, Қазақстан экономикасы үшін қандай көрініс тапқанын және экономикалық маңыздылығын келесі бөлімде толығырақ қарастыратын боламыз.

Әдебиеттер

1. World Investment Report Non-Equity. Modes of International Production and Development. – N.Y.: Geneva: UNCTAD, 2011. – P. 25.
2. ҚР “Қазақстан Республикасындағы қазақстандық қамтуды дамыту жөніндегі 2010-2014 жылдарға арналған бағдарлама”.
3. World Investment Report: Investing in a Low-Carbon Economy. – N.Y.: Geneva: UNCTAD, 2010. – P. 26.
4. UNCTAD, FDI/TNC деректер базасы // <http://www.unctad.org/fdistatistics>.
5. International monetary fund database // <http://www.imf.org>.

References

1. World Investment Report Non-Equity. Modes of International Production and Development. – N.Y.: Geneva: UNCTAD, 2011. – P. 25.
2. KR “Kazakhstan Respublikasinin kazakhstandik hamtudi damitu zhonindegi 2010-2014 zhildarga arналган bagdarlama”.
3. World Investment Report: Investing in a Low-Carbon Economy. – N.Y.: Geneva: UNCTAD, 2010. – P. 26.
4. UNCTAD, FDI/TNC деректер базасы // <http://www.unctad.org/fdistatistics>.
5. International monetary fund database // <http://www.imf.org>.